

بررسی تطبیقی مشروعیت‌یابی ایلخانان و تیموریان با تکیه بر گرایش به تشیع در کتیبه‌های بناهای این دوره

چکیده

اساس و پایه هر حکومت و حاکمیت، مشروعیت آن است. مشروعیت از یک سو به ایجاد حق حاکمیت برای حاکمان و از سوی دیگر، موجب شناسایی و پذیرش این حق از سوی عامه مردم را منجر می‌شود. در ایران دوران اسلامی، حاکمان مشروعیت خود را از خلیفگان عرب و در مواردی به صورت استیلا و گاه رویکرد به پیشینه تاریخ باستانی اخذ می‌کردند تا اینکه یورش مغولان، منابع مشروعیت را متحول ساخت. این پژوهش با استفاده از روش توصیفی-تحلیلی بر آن است تا به تطبیق روند مشروعیت‌یابی ایلخانان مغول با تیموریان و براساس استفاده از توان و جاذبه فرهنگی تشیع بپردازد. نتایج تحقیق نشانگر این معنا است که هر چند هر دو دودمان حکومتگر از پتانسیل‌های تشیع برای مقاصد سیاسی و جذب فرهنگی در جامعه اکثریت بهره‌برداری را کردند اما فقیهان شیعه همراهی و مساعدت بیشتری با ایلخانان داشتند تا با تیموریان. این امر به رشد تشیع از جنبه آزادی عمل شیعیان یا اتحاد تشیع و تصوف در عصر ایلخانی کمک زیادی نمود. از سوی دیگر، ایلخانان و تیموریان بر ساخت بناهای مذهبی و انعکاس مضامین دینی در معماری این دوره تلاش‌های وافری در مشروعیت‌یابی داشتند.

اهداف پژوهشی:

۱. بررسی روند مشروعیت‌یابی ایلخانان مغول و تیموریان براساس استفاده از توان و جاذبه فرهنگی تشیع.
۲. بررسی چگونگی مشروعیت‌یابی ایلخانان و تیموریان با تکیه بر کتیبه‌های بناهای این دوره.

سوالات پژوهش:

۱. روند مشروعیت‌یابی ایلخانان مغول و تیموریان براساس بهره‌بری از توان و جاذبه فرهنگی تشیع به چه صورت بوده است؟
۲. مشروعیت‌یابی ایلخانان و تیموریان با تکیه بر کتیبه‌های بناهای این دوره چگونه بود؟

کلیدواژه‌ها: ایلخانان، تیموریان، مشروعیت، تشیع، کتیبه.

مقدمه

تشیع به‌مثابه یکی از مهم‌ترین مذاهب اسلامی در طول تاریخ با فرازوفرودهای مختلفی همراه بوده است؛ درحالی‌که در برخی از ادوار تاریخی با اختناق و سخت‌گیری مواجه شده است، در برخی ادوار دیگر با قدرت‌یابی حکام شیعی و با وجود حکومت‌های متساهل همانند ایلخانان و تیموریان از رشد و گسترش فراگیری در جامعه برخوردار بوده است. در دوره ایلخانی و مقارن با واژگونی بساط خلافت عباسی و کاهش اقتدار مذهب تسنن، دورانی جدید برای شکوفایی فرهنگی تشیع به‌وجود آمد؛ به‌نحوی‌که در تمامی ممالک ایران برای سادات، دارالسیاده بنا شد و برای هر دارالسیاده موقوفاتی قرار داده شد. علامه حلی و خواجه نصیرالدین طوسی سردمدار تبلیغ فرهنگی تشیع برای ایرانیان شدند. در سده ۸ ق، مذهب شیعه در خراسان و در میان سرداران رواج یافت و تبلیغات شیعی گسترش یافت، و تشیع به لحاظ سیاسی حاکمیت بر طبرستان و گیلان و تمامی دیلمستان و هزارجریب را به‌دست آورد.

در دوران ایلخانیان به سبب فقدان الگوی واحد و فراگیر؛ چهار مبنا برای مشروعیت به‌کار گرفته شد. این مبانی تازه عبارت بودند از مشروعیت مغولی، سنی، ایرانی و شیعی. درواقع در ابتدا و در سایه تمرکزی که حکومت ایلخانی در ایران به‌وجود آورده بود و به سبب نامسلمان بودن فاتحان جدید، مشروعیت ایلخانان بر پایه سنت‌های مغولی بنا می‌گردید. اما به تدریج و با اسلام‌آوردن مغولان و سپس ضعف و اضمحلال ایلخانان و سر برآوردن دیگر حکومت‌ها مبانی دیگری از مشروعیت نیز مطرح گردید و توسط مدعیان قدرت به‌کار گرفته شد. برخی دولت‌ها بر الگوی اهل سنت پافشاری کرده و باتکیه بر نظریه‌پردازانی که در سایه حکومتشان زندگی می‌کردند به‌دنبال توجیه شرعی سلطنت خویش برآمدند. برخی نیز مانند تیموریان؛ هم‌زمان از الگوی مغولی، سنی برای مشروعیت‌یابی سود می‌بردند. در بازه زمانی موردبحث گروهی نیز با استفاده از فقه سیاسی شیعی به‌دنبال کسب مشروعیت بودند. در کنار همه این‌ها آن دسته از مدعیان که موفق شده بودند نسب‌نامه‌ای ایرانی برای خود تدارک ببینند از کسب مشروعیت ایرانی نیز ناامید نبوده و در کنار مبانی مشروعیت مذهبی، بر الگوی ایرانی سلطنت نیز تأکید می‌کردند. امنیت و رشد اقتصادی ایجاد شده در دوره تیموری باعث شکوفایی فرهنگی در ایران شد؛ لذا علاوه بر ظهور فرقه‌های شیعی - صوفی با دکتترین مهدویت و به دلیل حمایت تیموریان از شیعیان زمینه گسترش تشیع فراهم شد. با این حال، پیوند تشیع با تصوف یکی از مشخصه‌های برجسته قرن نهم و دهم و در نتیجه افزایش جذابیت فرهنگی تشیع برای ایرانیان بود که به رشد خانقاه‌ها و بازتاب اتحاد طریقت و شریعت در تأسیس نظام سیاسی نوین در ایران منتهی گردید.

اما نکته قابل‌ذکر آن است که فقیهان شیعه همراهی و مساعدت بیشتری با ایلخانان داشتند تا با تیموریان که این امر به رشد تشیع از جنبه آزادی عمل شیعیان یا اتحاد تشیع و تصوف در عصر ایلخانی کمک زیادی نمود، زیرا با یورش مغولان و تشکیل حکومت ایلخانی و حاکمیت‌های ملی، محلی، روند مشروعیت‌یابی در ایران تا حد زیادی دگرگون گردید. آنچه مشخص است در این دو دوره موردبحث فقدان الگوی فراگیر مشروعیت به‌وضوح قابل‌ملاحظه است. در این مقاله تلاش خواهد شد ضمن بازخوانی روند شکل‌گیری حکومت‌ها، به شیوه مشروعیت‌یابی آن‌ها در بازه زمانی موردنظر پرداخته شود. همچنین به مقوله نقش کتیبه‌های بناهای این دوره‌ها در مشروعیت‌یابی حاکمان ایلخانی و تیموری نیز پرداخته می‌شود.

پیرامون حکومت ایلخانی و تیموری تحقیقاتی صورت‌گرفته است که عبارت‌اند از: برسم (۱۳۹۳) در پایان‌نامه ارشد خود به نام «مذهب شیعه در آذربایجان از ایلخانان تا طلوع دولت صفوی» به موضوع تشیع در آذربایجان پرداخته است.

محقق درباره تحقیق خود می‌نویسد: آذربایجان در طول تاریخ ایران نقشی زنده و پیشرو داشته و در اکثر جنبش‌های مردمی به خوبی ایفای وظیفه نموده است. به طوری که با ایفای دو نقش بی‌بدیل در تاریخ ایران (بعد از اسلام) یکی در بعد ملی و دیگری در بعد مذهبی جایگاه خود را تثبیت نموده است. در این تحقیق نیز صرفاً وجوه سیاسی تشیع در آذربایجان پرداخته شده است اما دوره تاریخی آن با دوره رساله حاضر نزدیک می‌باشد. بیرانوند (۱۳۹۳) در پایان‌نامه کارشناسی ارشد خود با نام «تشیع و شیعیان در ایران از سقوط خوارزمشاهیان تا تأسیس حکومت ایلخانی» به چگونگی اهمیت تشیع در این دوران نزد ایرانیان پرداخته است. نویسنده درباره نتایج تحقیق خویش می‌نویسد که خلیفه عباسی برای پشتوانه حکومتی خویش با حمایت از جنبش اجتماعی فتوت که دارای وجود مشترک با تشیع بود زمینه حضور شیعیان امامیه در کادر حکومتی خلافت عباسی را فراهم ساخت. این فضا تقریباً مساعد مبنایی برای گسترش تشیع از جانب عالمان شیعی به عنوان مروجان این مذهب گردید. در این تحقیق نیز به اهمیت تشیع به لحاظ سیاسی توجه شده و جذابیت‌های فرهنگی آن برای ایرانیان در این دوره‌ها مورد بحث قرار نگرفته است.

سیوری (۱۹۸۶) در کتابی به عنوان دین در دوره تیموری و صفوی به موضوع تشیع و چگونگی رواج آن در دوره تیموری نیز پرداخته است که از این لحاظ مرتبط با رساله حاضر خواهد بود. در این کتاب به طور مفصل دین از جنبه‌های سیاسی و فرهنگ و اجتماعی در ایران مورد بررسی قرار گرفته است و نقش شاهان و حکمرانان این دوره‌ها در جهت‌دهی و موافقت با افکار عمومی و فرهنگ مردم ایران مورد توجه قرار گرفته است. از مهم‌ترین ویژگی‌های این کتاب توجه به تحلیل‌های اجتماعی و فرهنگی موضوع دین می‌باشد که پیوستاری متن کتاب در تحلیل نقش دین در دوره تیموری را برجسته می‌سازد و به همین لحاظ رویکرد این کتاب در رساله حاضر مورد استفاده خواهد بود.

نتیجه‌گیری

مشروعیت یکی از مهم‌ترین مولفه‌های حکومت در طول تاریخ و نزد حکومت‌های مختلف به شمار می‌رود، زیرا در هر حکومتی توجه به مسئله مشروعیت نزد، جهت ایجاد اعتماد بین حکومت و حکومت‌شوندگان، برای جلب همراهی و جذب حداکثری عامه مردم، از اهمیت جایگاه بالایی برخوردار است. در دوره ایلخانان مغول علی‌رغم فراز و فرودهای که بر عامه مسلمانان رفت، شیعیان دچار فراز و فرودهای بسیاری شدند، نقش و جایگاه علمای شیعی و جاذبه‌های مذهبی و فرهنگی در اواخر عصر ایلخانی درخور توجه بوده است:

۱. نزدیکی و همکاری شماری از علما و فقهای عصر ایلخانی به دربار، به تبلیغ و گسترش احکام اسلامی بر پایه توان دربار و استفاده از جایگاه و امکانات حکام ایلخانی برای پیشبرد حق و احکام خدا صورت منجر شد.

۲. معاصر بودن علمای شیعی همچون علامه و محقق حلی، خواجه نصیرالدین طوسی و شهید اول با حکومت‌های اسماعیلیان، مغولان؛ شرایط تازه‌ای در زمینه عرضه نظریات سیاسی و تدوین فقه سیاسی تشیع ایجاد کرد.

۳. فقهای تشیع با توجه به موقعیت و فرصتی که برای تبلیغ و ترویج مذهب حقه خویش بعد از قدرت‌یابی ایلخانان مغول و سقوط خلافت عباسی فراهم شده بود توانستند با همکاری و همراهی حکومت جدید بیشترین بهره‌برداری جهت تبیین و تدوین اصول فقهی خویش را ایجاد کنند و البته این امر در برخی موارد موجبات مشروعیت‌بخشی ایلخانان را فراهم آورده است.

۴. فقهای تشیع باتوجه به موقعیت و فرصتی که برای تبلیغ و ترویج مذهب حقه خویش بعد از قدرت‌یابی ایلخانان مغول و سقوط خلافت عباسی فراهم شده بود توانستند با همکاری و همراهی حکومت جدید بیشترین بهره‌برداری جهت تبیین و تدوین اصول فقهی خویش را ایجاد کنند و البته این امر در برخی موارد موجبات مشروعیت‌بخشی ایلخانان را فراهم آورده است. در واقع همکاری علمای و فقهای تشیع با دربار مغول تنها با هدف حاکمیت دین به اندازه ممکن و تلاش برای گسترش آموزه‌های دینی با اعتقاد به مشروعیت ذاتی حکومت خود، توجیه می‌شد.

با حکومت تیموریان، شیعه امامیه آن‌قدر جایگاه پیدا کرد که بانفوذ در بطن جریان‌های تصوف و فتوت و پایگاه‌های اجتماعی و معنوی و نیز رسوخ در دربار سلاطین، جایگاه اعتقادی و سیاسی و فرهنگی درخور توجهی به‌دست آورد:

۱. در این دوره با تشکیل حکومت‌های شیعی، راه برای برتری گفتمان شیعی در عهد صفوی هموار گردید، زیرا ظهور نهضت‌های شیعی و سرآغاز آنان، نهضت سربداران خراسان، از مشخصات عصر تیموریست.

۲. قراقویونلوها، طایفه‌ای تیموری و چادرنشین، دارای مذهب تشیع، از حکمرانان ترکمن بودند که علاقه زیادی به مذهب تشیع داشتند و آنرا مبنایی برای ایجاد وحدت بکار می‌بردند.

۳. زیارت مرقد مطهر امام هشتم علی بن موسی الرضا (ع) در حیات سیاسی حکومت تیموریان بسیار مهم بود؛ چراکه شهر مشهد در قرن نهم هجری (پانزدهم میلادی) از اهمیت مذهبی والایی برخوردار و به‌عنوان مرکز اصلی در شرق خراسان، مطرح شده بود. و به لحاظ تقدسی که میان شیعیان و دوستانان ائمه از اهل سنت داشت، مورد بهره‌برداری سیاسی حکام قرار می‌گرفت.

باتوجه به نتایج تحقیق می‌توان گفت: هرچند هر دو حکومت از تشیع برای منافع سیاسی و فرهنگی خود حداکثر استفاده را کردند؛ اما علما و فقهای از بین این دو حکومت (ایلخانی و تیموری) بیشترین رفاقت و همراهی را با حکومت ایلخانی داشتند.

منابع و مأخذ:

ابن اثیر، عزالدین ابوالحسن علی بن ابی‌الکرم. (۱۳۶۸). تاریخ کامل، تاریخ بزرگ اسلام و ایران. جلد ۱۰، ترجمه: علی هاشمی حایری و ابوالقاسم حالت، تهران: علمی.

ابن طاووس، سید. (۱۳۷۰). کشف المحجّة لثمره المهجّة. نجف: منشورات المطبعة الحیدریه.

ابن عربشاه. (۱۳۶۵). زندگی شگفت‌آور تیمور. ترجمه: محمدعلی نجاتی، چ سوم، تهران: علمی و فرهنگی.

اشپولر، برتولد. (۱۳۶۸). تاریخ مغول در ایران. ترجمه: محمود میرآفتاب، چ ۳، تهران: علمی و فرهنگی.

اقبال، عباس. (۱۳۸۰). تاریخ مغول و اوایل ایام تیموری. چاپ دوم. تهران: نامک.

امورتی، ب. س. (۱۳۷۹). «مذهب در دوره تیموریان»، تاریخ ایران دوره تیموریان پژوهش دانشگاه کمبریج. ترجمه یعقوب آژند، تهران: جامی.

انصاری‌قمی، حسن. (۱۳۷۸). «قدرت و مشروعیت در دوره ایلخانان مغول»، مجله معارف، ش ۴۸، ۷۳-۸۴.

بارتولد، واسیلی ولادیمیر. (۱۳۷۷). خلیفه و سلطان. ترجمه: سیروس ایزدی، چاپ دوم، تهران: امیرکبیر.

- (۱۳۵۲). ترکستان نامه. ترجمه: کریم کشاورز. ج ۲، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- بیانی، شیرین. (۱۳۷۰). دین و دولت در ایران عهد مغول. ج ۱ و ۲، تهران: سمت.
- جعفریان، رسول. (۱۳۸۱). تاریخ ایران اسلامی از یورش مغولان تا زوال ترکمانان (قرن هفتم تا نهم هجری). چاپ دوم، تهران: مؤسسه فرهنگی دانش و اندیشه معاصر.
- بیات، مسعود. (۱۳۹۱). «سنخ‌شناسی نظام مشروعیت در دوره تیموری». فصلنامه علمی پژوهشی تاریخ اسلام و ایران دانشگاه الزهراء، ش ۱۰، ۶۳-۸۸.
- پرگاری، صالح و محمدی، مریم. (۱۳۹۱). «نقش دین در روابط سیاسی- نظامی خانات قپچاق و ایلخانان». تاریخ و تمدن اسلامی، شماره ۱۶، ۱۷۲-۱۵۳.
- ترابی طباطبایی، سید جمال. (۱۳۵۵). «سکه‌های آق‌قویونلو و مبنای وحدت حکومت صفویه در ایران». نشریه شماره هفت موزه آذربایجان، تبریز.
- جعفریان، رسول. (۱۳۷۶). مقالات تاریخی. قم: الهادی.
- جعفریان، رسول. (۱۳۸۰). سلطان محمد خدابنده «الجایتو» و تشیع امامی در ایران. قم: کتابخانه تخصصی تاریخ اسلام و ایران.
- حاتمی، محمدرضا. (۱۳۸۴). مبانی مشروعیت حکومت در اندیشه سیاسی شیعه، تهران: مجد.
- حلی، ابن ادریس ابوعبدالله محمد بن احمد. (۱۴۰۹ق). المنتخب من تفسیر التبیان. تحقیق: سید مهدی رجائی، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین.
- حلی، ابن ادریس ابوعبدالله محمد بن احمد. (۱۴۱۱ق). السرائر الحاوی تحریر الفتاوی. قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین.
- رویمر، ه. ر و دیگران. (۱۳۷۹). تاریخ ایران دوره تیموریان، ترجمه یعقوب آژند، تهران: جامی.
- سمرقندی، کمال‌الدین عبدالرزاق. (۱۳۷۲). مطلع سعدین و مجمع بحرین. به کوشش عبدالحسین نوایی. تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- سیدین طاووس، رضی‌الدین. (۱۳۷۵). کشف المحججه لثمره المهجه، قم: بوستان کتاب.
- شامی، نظام‌الدین. (۱۳۷۶). ظفرنامه تاریخ فتوحات امیر تیمور گورکانی. تحقیق محمد احمد پناهی، تهران: بامداد.
- علامه حلی، حسن بن یوسف. (۱۴۱۳ق). کشف المراد فی شرح تجرید الاعتقاد، تحقیق: حسن‌زاده آملی، قم: مؤسسه النشر الإسلامی.
- علامه حلی، حسن بن یوسف. (۱۴۱۳ق). قواعد الاحکام. قم: مؤسسه النشر اسلامی.
- (۱۴۱۰ق). ارشاد الاذهان الی احکام الایمان. تحقیق: فارس حسون، قم: اسلامی.
- کلاویخو. (۱۳۳۷). سفرنامه کلاویخو. ترجمه مسعود رجب‌نیا، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

- کاشانی، عبدالله بن علی. (۱۳۸۴ش). تاریخ الجایتو. به کوشش: مهین همبلی، تهران: علمی و فرهنگی.
- گروسه، رنه. (۱۳۶۸). امپراطوری صحرانوردان. ترجمه: عبدالحسین میکده، چ ۳، تهران: علمی و فرهنگی.
- لمبتون، آن. ک. اس. (۱۳۷۲). تداوم و تحول در تاریخ میانه ایران. ترجمه: یعقوب آژند، تهران: نی.
- محقق حلّی، جعفر بن حسن. (۱۴۱۴ق). المسلك فی اصول الدین و الرسالة الماتعة، تحقیق: رضا استادی، مشهد: مجمع البحوث الإسلامية.
- محقق حلّی، جعفر بن حسن. (۱۴۰۸ق). شرایع الاسلام. قم: مؤسسه مطبوعاتی اسماعیلیان.
- مرتضوی، منوچهر. (۱۳۷۰). مسائل عصر ایلخانان. چ ۲، تهران: آگاه.
- مرعشی، میر سید ظهیرالدین. (۱۳۴۵). تاریخ طبرستان و رویان و مازندران. به کوشش محمد حسین تسبیحی، تهران: مؤسسه مطبوعاتی شرق.
- مزاوی، میشل. (۱۳۶۸). پیدایش دولت صفوی. ترجمه: یعقوب آژند، تهران: گستره.
- میراحمدی، مریم. (۱۳۶۹). دین و دولت در عصر صفوی، تهران: امیرکبیر.
- میرجعفری، حسین. (۱۳۷۹). تاریخ تحولات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی ایران در دوره تیموریان و ترکمانان. چاپ دوم، تهران: سمت.
- نطنزی، معین الدین. (۱۳۳۶). منتخب التواریخ. تصحیح: ژان اوین، تهران: خیام.
- یزدی، شرف الدین علی. (۱۳۳۶). ظفرنامه. به کوشش محمد عباسی. تهران: بی نا.
- یزدان پرست، حمید. (۱۳۹۰). «فرجام و پیامد ایلغار مغول». کیهان سیاسی - اقتصادی، شماره ۳۳، ۳.